

Е.Петровський

**ІВАН ІВАНОВИЧ ПОГОРІЛИЙ (1899-1937): ТРАГІЧНА ДОЛЯ
КЕРІВНИКА КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ОДЕСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

В історії Одеського університету 1930-х років є чимало «білих» плям, нез'ясованих сторінок та суперечностей, які пов'язані, в першу чергу, з відсутністю необхідних джерел для їх реконструкції. Вкрай нестабільний процес розвитку суспільства, пов'язаний з утвердженням в країні тоталітарних методів управління, лише сприяв цьому. Репресивна діяльність органів держбезпеки довгий час залишалася під грифом «цілком таємно». Дослідники не мали можливості ознайомитись з матеріалами архівів НКВС, які приховували свавілля держави у 1930-х роках. Архівно-слідчі справи мільйонів жертв серед громадян колишнього СРСР зберігають архіви і зараз, проте зміна політичної ситуації дозволила, хоча і повільно, вводити ці джерела до наукового обігу. Доли багатьох людей, які жили і творили в той складний час, разом з їх несправедливо викресленими іменами повертаються в історію. До таких людей належить завідувач кафедри історії України Одеського державного університету в 1934-1937 роках Іван Іванович Погорілий. В архівно-слідчій справі № 5503-п архіву Управління Служби безпеки України в Одеській області зберігаються матеріали про останній період його життя. У сучасних виданнях можна знайти лише згадку про те, що серед багатьох викладачів Одеського університету був репресований керівник кафедри історії України І. І. Погорілий¹.

Іван Погорілий народився 20 березня 1899 року в місті Кременчузі у родині робітників. Батько працював вантажником і сім'я жила бідно. Відомостей про час переїзду до Одеси та місце навчання Івана Івановича немає. У 1922 році він працював педагогом-вихователем 2-го дитячого містечка, де познайомився з майбутньою дружиною Софією Борисівною Міркіною, яка завідувала одним з дитячих будинків. У 1923 році вони одружилися. Того ж року дитяче містечко було розформоване і Іван Погорілий перейшов викладати до 82-ї школи залізничників. В подальшому він працював завідувачем районного відділу народної освіти, завідувачим відділом культури і пропаганди редакції газети «Чорноморська Комуна», науковим співробітником Одеського музею революції, викладачем, завідувачим кафедрою. У 1928 році Іван Іванович спромігся здобути вищу освіту та вступити до

аспірантури при Одеській філії Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія. У 1930 році за клопотанням колишнього ректора Інституту народної освіти Т.М. Внукова, до наукової роботи в інституті залучили І.І. Погорілого та Г.М. Трачевського. Після реорганізації ІНО вони працювали в Інституті професійної освіти.

Іван Погорілий проходив аспірантський стаж спільно з майбутнім деканом історичного факультету І. Сероглазовим, викладачем університету і педагогічного інституту, науковим співробітником історичного музею Г. Трачевським та викладачем Київського університету Г. Германом. Після публікації в журналі «Пролетарська революція» листа Й.В. Сталіна вони разом написали кілька статей ідеологічного характеру в газету «Чорноморська Комуна»². Саме з «викриття» помилок інших починалося сходження нагору багатьох представників робітничо-селянської інтелігенції.

З 1925 року в Одесі діяло товариство «Істориків-марксистів», яке об'єднувало дослідників історичного процесу, що перебували на марксистських позиціях. На початку 1930-х років Іван Іванович активно включився в роботу товариства і за свідченнями колег завжди послідовно відстоював марксистську точку зору. Разом з іншими членами він часто виступав з гострою критикою істориків, які не дотримувалися таких позицій. У березні 1932 року на засіданні, де обговорювали листа Й. Сталіна в журнал «Пролетарська революція», товариство «Істориків-марксистів» звинуватило свого члена Й.Л. Вайнштейна в пропагуванні антиленінської схеми історії Паризької Комуні. Зазначалося, що в його лекціях не вистачає марксистсько-ленінської методології і пропонувалося зняти з роботи як такого, що остаточно «не роззброївся». Викладача Погребинського³ звинуватили в пропагуванні ворожих поглядів репресованих академіків М. Слабченка та М. Яворського⁴. Через деякий час в газеті «Чорноморська Комуна» з'явилась критична стаття про працю Й. Л. Вайнштейна⁵.

5 липня 1933 року на засіданні вказаного товариства звинувачення в шкідливих націоналістичних помилках у викладанні історії висунули проти останнього ректора Інституту народної освіти та Інституту професійної освіти (1930-1933 рр.) Арсенія Парфентійовича Ключко⁶. І. Погорілий і Г. Трачевський отримали доручення висвітлити виявлені націоналістичні перекочення в місцевій пресі⁷. В інституті професійної освіти А.П. Ключко також завідував кафедрою історії України. Він перебував в опозиції до товариства «Істориків марксистів», яке постійно намагалося звинуватити його

у використанні теорій Яворського, Винниченка, Скрипника, Волобуєва, Слабченка при викладанні курсів студентам та при написанні власних наукових праць. Тогочасні матеріали вказують, що під час об'єднання у 1933 році Фізико-хіміко-математичного інституту і Інституту професійної освіти в Одеський державний університет були знайдені певні помилки у веденні діловодства керівництвом Профосу. Хоча справу скоро владнали, проте історики-марксисты використали непорозуміння для нападів на А.П. Ключко як людину, що претендувала очолити гуманітарний цикл дисциплін у новоствореному закладі. Під час чистки партійної організації Одеського університету в грудні 1933 року Арсенія Парфентійовича виключили з партії.

Після організації Одеського університету, лише через рік у його складі з'явився в якості самостійної одиниці історичний факультет. Керівні посади зайняли представники радянської школи. Кафедру історії України очолив Іван Іванович Погорілий. До неї входили також С.М. Ковбасюк, Г.М. Трачевський, М.І. Межберг, Шульман. Ідеологічний тиск на історичну науку особливо посилювався після згорання українізації і посилення боротьби з т.зв. українським буржуазним націоналізмом. Дослідники історії України виявилися затиснутими в жорсткі рамки офіційної ідеології. Звузилась тематика історичних досліджень, глибина аналізу документів та наукова об'єктивність зазнавали все більшої поверховості та схематизму. Ідеологічна боротьба змушувала керівництво навчальних закладів, їх підрозділів та самих викладачів виступати з критикою колег запідозрених у належності до антипартійних течій чи у немарксистському викладанні предметів. Поширення доносів, «проробки», політична дискредитація набували все більшого поширення серед представників інтелектуальної праці. Крім «викриття» недоліків у роботі інших, велике значення надавалось самокритиці. Вихованець того середовища в якому жив, виховувався, навчався і працював, Іван Погорілий теж не уник подібної «роботи». В місцевій пресі досить часто з'являлись його статті такого спрямування⁶.

Крім завідування кафедрою історії України, І.І. Погорілий брав активну участь у житті факультету, викладав на курсах обласного відділу народної освіти, читав лекції для партактиву, пропагандистів, агітаторів та учасників теоретичних конференцій, проводив консультації та виступав з політичними доповідями в університеті. В газеті «Чорноморська Комуна» часто з'являлись

повідомлення про подібні заходи, які проходили під його керівництвом. Тематика лекцій і консультацій була досить різноманітною, проте майже виключно ідеологічного характеру: «Тематика та література по історії КП(б)У», «КП(б)У в боротьбі проти контрреволюційного блоку троцькістів і націоналістів», «Контрреволюційні націоналістичні партії на Україні», «Хто такі укапісти та боротьбисти», «Боротьба більшовиків проти чорносотенної політики Тимчасового уряду та контрреволюційної Центральної Ради», «Боротьба за більшовицьку програму в національному питанні на Україні» та інші.

У 1935 році І.І. Погорілий отримав науковий ступінь кандидата історичних наук (обставини цієї події до кінця не з'ясовані). На історичному факультеті він читав курс історії України ХХ століття для студентів старших курсів, керував роботою аспірантів. Слід зауважити, що справа із захистом дисертацій на історичному факультеті була кепською. Лише наприкінці 1930-х років відбувся захист низки дисертаційних робіт. За розпорядженням проректора університету у наукових справах з 1 вересня 1935 року Іван Іванович отримував заробітну платню за наукову роботу у розмірі 150 крб⁹. За підписанням зобов'язання він мусив у 1936 році на протязі 10 місяців розробляти тему «Радянська Україна в 1919 році», за що отримав 2000 карбованців¹⁰. Товаришуючи з деканом І.Д. Сероглазовим, часто звертався до нього за порадами з приводу публікації власних статей. Предметом наукових досліджень І. Погорілого виступали події революції та громадянської війни 1917-1920 рр., історія робітничого руху та більшовицької партії. У 1931 році в журналі «Літопис революції» з'явилась його стаття, присвячена розвитку робітничого руху в Одесі за часів окупації міста денікінцями¹¹. Вона написана на основі матеріалів газет та інших періодичних видань і фонду спогадів Одеського Істпарту. Проте помилки та суперечності не дозволили використати значну частину документів фонду спогадів для написання статті через неможливість їх перевірки. Інші архівні джерела представлені мало, оскільки за словами самого ж автора, їх кількість в Одесі було надзвичайно обмеженою. І. Погорілий намагався подати детальну картину подій, що розгорнулися з приходом «білої» армії та посилення боротьби робітників міста проти денікінського окупаційного режиму. Звичайно, в епіцентрі організації і керівництва робітничим рухом І. Погорілий поставив партію більшовиків, до дій якої тісно прив'язаний виклад інших подій. Значну увагу він приділив критиці дій партії меншовиків,

яких звинувачував у співробітництві з окупаційною владою. Автор прагнув зробити аналіз політики денікінців та аргументовано викласти причини їх поразки. Дана робота відрізняється від подальших статей значно меншим рівнем ідеологізації подій та звеличення ролі більшовицької партії. До 1937 року Іван Іванович написав ще низку наукових статей з зазначеної тематики¹². Окреме місце в спадщині І. Погорілого становлять статті присвячені Т. Г. Шевченку та питанням краєзнавства¹³. Слід зазначити, що доробок завідуючого кафедрою історії України не обмежується вказаним переліком. Через вилучення його статей з наукового обігу і втрату певних видань не вдалося з'ясувати їх остаточну кількість.

Як свідчать документи, історичний факультет, редакція «Чорноморської Комуни» та Одеський обком КП(б)У прагнули бачити Івана Погорілого своїм працівником. Адміністрація факультету, вбачаючи у ньому знавця історії України, створювала можливості для наукової роботи, надавала наукові відрядження, в тому числі до Москви. Він користувався протекцією завідуючого пропагитвідділу обкому КП(б)У Є.М. Манюріна-Броварського, був знайомий з багатьма партійними та освітянськими діячами.

До 1937 року І.І. Погорілому вдавалося уникати критики на свою роботу та прямих зіткнень з парторганізацією університету. Після арешту у 1936 році Є.М. Манюріна-Броварського органи НКВС почали фабрикувати групову справу. З вибухом масових репресій у 1937 р. вона поклала початок «контрреволюційній право-троцькістській організації». Число її «учасників» швидко зростало в геометричній прогресії, вбираючи в себе керівників і працівників всіх ланок управлінських структур Одеси і області. Складовою частиною цієї організації слідчі визнали «контрреволюційну українську націоналістичну організацію».

У серпні 1937 року Управлінням НКВС по Одеській області за слідчою справою № 46243 були арештовані: начальник облуправління у справах мистецтв М.Ф. Шостацький та його заступник Д.І. Солтус, перший проректор у наукових справах ОДУ П.О. Самулевич (на момент арешту співробітник музею революції), завідуючий кафедрою історії України ОДУ І.І. Погорілий, проректор з учбової частини Вищої комуністичної сільськогосподарської школи ім. Л. Кагановича П.С. Дмитрашек, директор Одеського обласного будинку колективістів С.Л. Будівський, голова Сталінської райради Є.Т. Остапенко-Бовкун, доцент українського педінституту В.І. Бойко, директор Українського театру

Ф.Р. Гопак, а також І.С. Ярута, Г.Є. Олексієнко, Г.Ф. Шейниченко. Лише в другій половині жовтня матеріали на кожного арештованого виділили в окреме провадження.

Івана Івановича Погорілого заарештували у ніч з 13 на 14 серпня 1937 року. Безпосереднім приводом стало те, що більшість раніше арештованих назвали його серед учасників організації. При арешті було вилучено два револьвери з патронами до них, гроші, книги, листування, фотоапарат та інші речі. З усього конфіскованого тільки гроші повернули дружині арештованого. У справі наявні лише три протоколи допиту, але у жодному з них І.І. Погорілий не визнав себе винним. Не вдалося слідчим домогтися від нього наклепницьких свідчень на себе та інших і під час зведення арештованих віч-на-віч.

27 вересня 1937 року на засіданні бюро обкому КП(б)У слухали питання про учасників контрреволюційних організацій. Тоді ж постановили виключити з лав партії та звільнити з роботи як «ворога народу» І.І. Погорілого¹⁴. Вже 30 вересня в газеті «Чорноморська Комуна» з'явилась огульна стаття, в якій значне місце приділялось завідувачому кафедрою історії України. Його віднесли до «банди» буржуазних націоналістів, які керували в університеті підготовкою кадрів істориків¹⁵. В провину ставили низку недоліків у роботі кафедри та керівництва факультету, перетворюючи їх на свідомі і цілеспрямовані злочини. Зазначалося, що деякі курси ніколи не дочитувались до кінця, зокрема, радянський період історії СРСР та історії України. Дана теза часто дублювалася в багатьох інших документах¹⁶.

23 жовтня 1937 року для більшості звинувачених у справі був складений обвинувальний висновок. Наголошувалось, що організація ніби-то стояла на позиціях терору і ставила за мету знищення радянської влади та насильне відділення України для створення самостійної держави буржуазно-націоналістичного характеру. 27 жовтня 1937 року в Києві виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР засудила І.І. Погорілого до розстрілу з конфіскацією особистого майна¹⁷. 28 жовтня вирок виконали у місті Києві. В подальшому, прізвище Івана Івановича стало своєрідним тавром, яке намагались прилаштувати до щойно арештованих викладачів, прив'язуючи їх дії до вже сфабрикованої справи. 20 березня 1938 року університетська багатотиражка «За більшовицькі кадри» писала: «Довгий час серед професорсько-викладацького складу знаходили собі місце тричі мерзенні вороги народу, усякі меламенти, петринські, погорілі»¹⁸.

11 листопада 1937 р. органи НКВС арештували дружину І. І. Погорілого Софію Борисівну Міркіну, яка працювала директором Одеської обласної дитячої бібліотеки. За статтями 54-10 і 54-11 Карного кодексу УРСР її звинуватили в співучасті в «українській націоналістичній організації» та обізнаності з контрреволюційною роботою чоловіка. Оформивши всього два протоколи допиту, за 14 днів попереднє слідство закінчили. 26 березня 1938 року Особлива нарада при Народному комісарові внутрішніх справ СРСР, як «члена сім'ї зрадника батьківщини» постановила ув'язнити С.Б. Міркіну на 8 років до виправно-трудоих таборів¹⁹. Чекаючи етапу в Усть-Уса-буд (Комі АРСР), їй довелося просидіти в Одеській в'язниці ще близько 5 місяців. Двох неповнолітніх дітей репресованої сім'ї Погорілих забрали на виховання сестри Софії Борисівни. Вони написали десятки скарг в усі можливі вищі інстанції, намагаючись відновити справедливість, але успіхом їхні дії не увінчалися. Лише в другій половині 1950-х років відбувся перегляд справи. Результатом стала постанова Військової колегії Верховного суду СРСР від 14 квітня 1956 року про припинення справ І.І. Погорілого та С.Б. Міркіної за відсутністю складу злочину. Проте і тоді тоталітарна система не бажала розкривати всю правду про свої злодіяння. Рідним повідомили, що І.І. Погорілий помер 3 липня 1940 року, відбуваючи покарання. Діти змогли ознайомитись зі справою батька лише в 1992 році.

Отже, більшовизація історичної науки в 1930-х роках супроводжувалася не лише посиленням адміністративного впливу на істориків, а й репресіями. Терор влада вважала дієвим засобом вирішення проблем, пов'язаних з особами, які були її реальними або потенційними противниками. Позбавлені логіки і раціональності дії каральних органів у 1937-1938 роках призводили до нищення навіть тієї частини інтелігенції, яка сама була частиною державно-бюрократичної системи і надійно служила їй. До цієї категорії належав Іван Іванович Погорілий, який став жертвою безпідставних звинувачень. Поряд з багатьма іншими, він слухняно виконував будь-які накази, вважав обов'язком боротьбу проти «ворогів народу» та викривлення офіційної лінії партії. Проте в період «самоочищення» система поглинула і його. Безглуздість ситуації полягала у тому, що відбулося миттєве перетворення «відданого комуніста» у злісного «ворога народу» з подальшим фізичним знищенням та ліквідацією самої згадки про існування. Ім'я І.І. Погорілого на довгий час викреслили з історії

Одеського університету, а написані праці вилучили з наукового обігу.

- ¹ Історія Одеського університету (1865-2000) / Гол. ред. В.А. Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2000. – С. 82; Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – С. 328.
- ² Сероглазов І., Погорілий І., Трачевський Г. Троцькістська контрабанда в програмах Одеської наросвіти // Чорноморська Комуна. – 1932. – 6 січня. – С. 2; Сероглазов, Герман, Погорілий, Трачевський. Під машкарою ленінізму – клясово-ворожі теорії // Чорноморська Комуна. – 1932. – 10 січня. – С. 2; Герман, Сероглазов, Погорілий, Трачевський. Революційний рух на Одещині в троцькістському висвітленні // Чорноморська Комуна. – 1932. – 16 січня. – С. 2.
- ³ У всіх випадках відсутність ініціалів пояснюється неможливістю їх з'ясувати.
- ⁴ Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 61.
- ⁵ Герман, Сероглазов, Погорілий. Професор Вайнштейн ревізує Маркса-Енгельса-Леніна в оцінці Паризької комуни // Чорноморська Комуна. – 1932. – 17 березня. – С. 2.
- ⁶ Архів Управління Служби безпеки України (далі УСБУ) в Одеській області. – Фонд припинених справ (далі Ф. П). – Спр. 10682-п. – Т. 1. – Арк. 342-343.
- ⁷ Погорілий І., Трачевський Г. З ворожих позицій // Чорноморська Комуна. – 1933. – 10 липня. – С. 3.
- ⁸ Загострити класову пильність у вихованні нового покоління // Чорноморська Комуна. – 1934. – 18 вересня. – С. 2; Нещадно трощити уламки контрреволюційних націоналістів і троцькістів // Чорноморська Комуна. – 1934. – 17 листопада. – С. 2; Перемога більшовицької стратегії // Чорноморська Комуна. – 1935. – 6 лютого. – С. 3; Більшовицька українізація // Чорноморська Комуна. – 1935. – 9 червня. – С. 2; Ворог не склав зброю // Чорноморська Комуна. – 1935. – 12 червня. – С. 2; Великий союз // Чорноморська Комуна. – 1935. – 6 липня. – С. 3; Найцінніший вклад у скарбницю марксизму-ленінізму (Нова книга «Й. Сталін. Статті і промови про Україну») // Чорноморська Комуна. – 1936. – 2 березня. – С. 2; Про що не сказав пропагандист // Чорноморська Комуна. – 1936. – 27 червня. – С. 2; Невід'ємна частина великого союзу // Чорноморська Комуна. – 1936. – 8 липня. – С. 2; Погорілий І., Трачевський Г. Проти націоналістичних перекручень у викладанні літератури // Чорноморська Комуна. – 1934. – 18 лютого. – С. 2; Погорілий І., Трахтенгерц М. Якими шляхами знищується протилежність між містом і селом // Чорноморська Комуна. – 1934. – 11 квітня. – С. 2; Столярський П. С., Брусиловський Р., Погорілий І. Музика пафосу соціалізму. «Трагедійна ніч» К.

Данькевича в Одеському оперному театрі // Чорноморська Комуна. – 1935. – 29 травня. – С. 3.

⁹ Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 7546-п. – Арк. 101.

¹⁰ Там само. – Арк. 108.

¹¹ Робітничий рух в Одесі за денікінщини (23 серпня 1919 р. – 8 лютого 1920 р.) // Літопис революції. – 1931. – № 3. – С. 61-84; № 4. – С. 35-55.

¹² У боротьбі за перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську // Чорноморська Комуна. – 1934. – 1 серпня. – С. 3; Боротьба за жовтень на Україні // Чорноморська Комуна. – 1935. – 1 листопада. – С. 2-3; Революційний рух у царській армії // Чорноморська Комуна. – 1935. – 22 грудня. – С. 2; Тридцятиріччя IV з'їзду РСДРП (23 квітня – 8 травня 1906 р.) // Чорноморська Комуна. – 1936. – 27 квітня. – С. 2; Більшовики України напередодні квітневої конференції РСДРП(б) 1917 р. // Чорноморська Комуна. – 1937. – 12 березня. – С. 3-4; До двадцятиріччя квітневої конференції (7-12 травня [24-29 квітня], 1917 року) // Чорноморська Комуна. – 1937. – 9 травня. – С. 3; Історичний з'їзд. До XX-річчя VI з'їзду більшовицької партії (8-16 серпня 1917 року) // Чорноморська Комуна. – 1937. – 8 серпня. – С. 2.

¹³ Пам'яті Т. Г. Шевченка // Чорноморська Комуна. – 1935. – 9 березня. – С. 3; Поету, революціонеру, демократу // Чорноморська Комуна. – 1935. – 30 березня. – С. 3; Таганрозька нарада // Чорноморська Комуна. – 1935. – 21 квітня. – С. 2; Друзі Тараса Шевченка // Чорноморська Комуна. – 1936. – 10 березня. – С. 3-4; «Сорочинський ярмарок» в театрі революції // Чорноморська Комуна. – 1936. – 26 березня. – С. 3; «Потьомкін» в Одесі // Чорноморська Комуна. – 1937. – 27 червня. – С. 3.

¹⁴ Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 5503-п. – Арк. 11.

¹⁵ Штеренберг С. Очистити Одеський університет від буржуазно-націоналістичної погані // Чорноморська Комуна. – 1937. – 30 вересня. – С. 2.

¹⁶ ДАОО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1236. – Арк. 41.

¹⁷ Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 5503-п. – Арк. 139.

¹⁸ За більшовицькі кадри. – 1938. – 20 березня.

¹⁹ Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 3576-п. – Арк. 19.